

არქეოლოგიური გათხრები ციხისძირში და
პეტრა-ციხისძირის იგივეობის საკითხი

ციხისძირის ციხემ, რომელიც ქობულეთიდან სამხრეთით 7 კმ-ის დაშორებით ზღვისპირა მაღალ კლდეზე მდებარეობს, მკვლევართა ყურადღება XIX ს-ის 80-იანი წლებიდან მიიპყრო და ინტერესი მის მიმართ დღემდე არ განელეებულა (ტაბ. I₁₋₂, VII₁). ბიზანტიელი ისტორიკოსის პროკოპი კესარიელის ცნობით, VI ს-ის 30-იან წლებში ბიზანტიასა და ირანს შორის ეგრისისათვის ამტყდარი ომის დროს, იმპერატორ იუსტინიანეს ბრძანებით, ბერძნებმა ეგრისის სამეფოს ზღვის სანაპიროზე ააგეს სტრატეგიული მნიშვნელობის მქონე ციხე-ქალაქი პეტრა, რომელიც მანამდე უმნიშვნელო დასახლება იყო.¹

პეტრას ლოკალიზაციისას მკვლევართა ნაწილმა საამისოდ ყველაზე შესაფერის ადგილად ციხისძირის მიდამოები მიიჩნია.² ს. ჯანაშია პირველი იყო, ვინც შეეცადა პეტრა-ციხისძირის იგივეობის საკითხი მეცნიერულად დაესაბუთებინა. წერილობითი წყაროების ანალიზის საფუძველზე, მკვლევარი მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ „მხოლოდ ციხისძირს შეშვენის ის ტოპოგრაფიული ნიშნები, რომელსაც გვანვდის პროკოპი კესარიელი ქალაქ პეტრას შესახებ“.³ ს. ჯანაშიას მოსაზრება პეტრა-ციხისძირის იგივეობის შესახებ გაიზიარა ამ პრობლემით დაინტერესებული მკვლევრების უმრავლესობამ (ნ. ბერძენიშვილი, ნ. ლომოური, ნ. ხოშტარია, პ. ინგოროყვა, ვ. სიჭინავა, კ. მელითაური, ვ. ლექვინაძე, დ. მუსხელიშვილი და სხვა). შემდგომში პეტრა-ციხისძირის იგივეობის პრობლემას რამდენიმე ნაშრომი მიუძღვნა ასლან ინაიშვილმა, რომელიც, წერილობით წყაროებთან ერთად, იყენებდა ციხისძირის არქეოლოგიურ მასალასაც.⁴

პეტრა-ციხისძირის იგივეობის საკითხში ეჭვი შეიტანა გ. გრიგოლიამ. მისი აზრით, პეტრა ჭოროხის სამხრეთით ქ. ხოფას მიდამოებშია საძებნი. ხოფას სანაპირო ხასიათდება კლდოვანი რელიეფით, რის გამოც ამ ადგილისათვის შეიძლება ეწოდებინათ „პეტრა“. ხოფას მიდამოებში დღემდე შემორჩა ბერძნულ-ლაზური ჰიდრონიმი „პეტრო-ლალი“, რაც კლდის ლელეს ნიშნავს. ხოფას ციხისძირისგან განსხვავებით, გააჩნია კარგი ნავსადგური, რომელიც აუცილებლად უნდა ჰქონოდა ისეთ სტრატეგიულ პუნქტს, როგორც პეტრა იყო. სწორედ ხოფა და არა ციხისძირი მდებარეობს იმ მნიშვნელოვანი გზების გასაყარზე, რომლის შესახებ აღნიშნავდა ს. ჯანაშია. პეტრას ხოფასთან

¹ პროკოპი კესარიელი, *ომი სპარსელებთან*, გვ. 74.

² ინაიშვილი, *ციხისძირის არქეოლოგიური ძეგლები*, გვ. 4.

³ ჯანაშია, *ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში*, გვ. 33.

⁴ ინაიშვილი, *პეტრა-ციხისძირში 1962-1965 წწ. ჩატარებული გათხრების შედეგები*, გვ. 102-103.

იდენტიფიკაციის შემთხვევაში გაუგებრობას აღარ იწვევს პროკოპი კესარიელის მითითება იმის შესახებ, რომ ქალაქი პეტრა გაშენებულია ლაზიკის იმ ნაწილში (მდ. ფასისის მარცხენა სანაპირო), რომელიც მწირი და დაუსახლებელი იყო.¹

ნინო ინაიშვილის ვარაუდით, შესაძლოა V ს-ის დასაწყისის ბერძნულ წყაროში - „*Notitia dignitatum*“ მოხსენიებული აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთში განლაგებული რომაული გარნიზონების სადგომებიდან ერთ-ერთი, კერძოდ „მოხორა“ ციხისძირი იყოს.²

2016-2017 წლებში აჭარის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოს დაფინანსებით, ციხისძირში განხორციელდა სარესტავრაციო-საკონსერვაციო სამუშაოები, რასაც წინ უძღოდა არქეოლოგიური კვლევა-ძიება (პროექტის ხელმძღვანელი ნ. ინაიშვილი, ექსპედიციის ხელმძღვანელი დ. მინდორაშვილი). გათხრებისას ციხის სამხრეთ ნაწილში გამოვლინდა ახალი, რიგით მეხუთე კოშკი (ტაბ. II₂, III-IV, VII_{1.3}). მასში აღმოჩნდა საინტერესო არქეოლოგიური მასალა, რომელიც საფუძვლიანად ამყარებს პეტრაციხისძირის იგივეობის თეორიას.

№5 კოშკი (4,10x3,80 მ), მდებარეობს ციხისძირის აკროპოლისის ჩრდილოეთი და სამხრეთი ბორცვების დამაკავშირებელ ორმაგ კედელს შორის. იგი, აღმოსავლეთი მხრიდან, მიშენებულია ორმაგი ზღუდის დასავლეთ კედელზე (ტაბ. II₂, III-IV, VII_{1.3}). ნაგებობა გადახურული ყოფილა ბრტყელი კრამიტით.

მასიურ ცოკოლზე დაშენებულ კოშკის სამხრეთ და აღმოსავლეთ კედელს ეტყობა ხანძრის და ძალადობრივი ნგრევის კვალი (ტაბ. II₂, III, IV). კოშკს აგურებით ამოყვანილი შესასვლელი ჰქონია ზღუდის კედელში (ტაბ. IV₂). კოშკისა და ზღუდის კედლის ერთდროულ მშენებლობაზე მიუთითებს ის გარემოება, რომ ზღუდის კედელში თავიდანვე ყოფილა გათვალისწინებული კოშკის კარი და კარის 2,70 მ. სიგრძის საურდულე ნიში, რომელიც იმდენად ოსტატურად არის გამოყვანილი, რომ შეუძლებელია, ის კედლის აშენების შემდეგ გამოეკვეთათ. ზღუდისა და კოშკის კედლებს შორის გადაბმა არაა. კოშკის კედლები უბრალოდ მიშენებულია სასიმაგრო კედელზე. ამით დაცულია ბერძნული ციხე-სიმაგრეების მშენებლობის ერთ-ერთი ძირითადი პრინციპი - ქვის წყობებით არ ყოფილიყო გადაბმული ორი ან რამდენიმე შენობა, რათა მტრის მიერ ერთი ნაგებობის დანგრევას არ გამოეწვია მეორის განადგურება. საფორტიფიკაციო ნაგებობათა მშენებლობის ეს პრინციპი

¹ გრიგოლია, *ეგრის-ლაზიკის სამეფოს საისტორიო გეოგრაფიის პრობლემები*, გვ. 11-78.

² ინაიშვილი, *ციხისძირის არქეოლოგიური ძეგლები*, გვ. 115-116.

ჩვენში ჯერ კიდევ ელინისტურ ხანაში გამოიყენებოდა (ვანი).¹ მშენებლობის ანალოგიური წესი ნებელდის თავდაცვით ნაგებობებზეც გვხვდება.²

კოშკში დაფიქსირდა ძლიერი ნგრევისა და ხანძრის კვალი, რაც გამონვეული ყოფილა საომარი მოქმედებებით. კოშკის სამხრეთი კედელი მონყვეტილა ზღუდის კედელს, რომელზეც ის იყო მიშენებული და სამხრეთით გადაწოლილა (ტაბ. II₂, III₁, VII₃). განსაკუთრებით დაზიანებულია კოშკის აღმოსავლეთი კედელი. ისიც გვერდზე გადაწოლილა და შუაზე გამსკდარა (ტაბ. III₂, VII₂). ზღუდეს არის მოცილებული კოშკის ჩრდილოეთი კედელიც. თუმცა, მისი ვერტიკალურობა დარღვეული არაა (ტაბ. IV₁, VII₂₋₃).

ადრეულ შუა საუკუნეებში ციხე-სიმაგრეებზე შეტევისას, კედლების ნგრევის სხვადასხვა ხერხთან ერთად, მოაღყეები ხშირად იყენებდნენ ისეთ ხერხს, როგორიცაა კედლის ძირის გამოთხრა, იქ მძლავრი ცეცხლის გაჩაღება და ასეთი ქმედებით კედლის ჩამოშლა.³ არაა გამორიცხული, რომ ციხისძირის აღწერილ კოშკზე იერიშისას მომხდურმა მტერმა ციხე-სიმაგრეთა ნგრევის სწორედ ეს ხერხი გამოიყენა. ამგვარი ვარაუდის საფუძველს გვაძლევს კოშკის აღმოსავლეთი კედლის სავალალო მდგომარეობა.

კოშკის მცველებს არა თუ ვერ მოუხერხებიათ ნაგებობიდან რაიმე ნივთის გატანა, არამედ კოშკიდან თვითონაც ვერ გასულან (ზოგიერთი მაინც) და ხანძარსა და ნგრევაში მოყოლილან. ამაზე მეტყველებს ნაგებობაში მიკვლეული მრავალრიცხოვანი საბრძოლო აღჭურვილობა და ადამიანთა ძვლების დანახშირებული ფრაგმენტები. კოშკის განსაკუთრებული სისასტიკით განადგურების შემდეგ, ამ ადგილის განმენდა და მისი ხელახალი გამოყენება არავის უცდია.

კოშკის გათხრებისას გამოვლენილ კერამიკულ მასალაში გვხვდება: დერგები, ქოთნები, დოქები, რომელთაც მრავლად მოეპოვებათ ანალოგები ეგრისის IV-VI სს-ით დათარიღებულ არქეოლოგიურ მასალაში (ტაბ. V₁₋₉).

¹ გამყრელიძე (და სხვა), *ძველი საქართველოს სამხედრო ისტორიის საკითხები*, გვ. 105.

² Воронов, Бгажба, *Материалы*, გვ. 56.

³ ბრძოლის ეს ხერხი ადრეულ შუა საუკუნეებში კარგად იყო ცნობილი. პროკოპი კესარიელი ამგვარად აღწერდა ირანელების მიერ პეტრაზე შეტევის ერთ-ერთ ეპიზოდს: „სპარსელებმა რომ მიწაში მალულად გვირაბი გაიყვანეს, ერთ-ერთი კოშკის ქვეშ აღმოჩნდნენ; იქიდან გამოალაგეს მრავალი ქვა და მათ ადგილას შეშები ჩაანყვეს, რომელთაც ცოტა ხნის შემდეგ ცეცხლი წაუკიდეს. ალი რომ თანდათან ზევით იწევდა, ქვების ძალა შეარყია, მთელი კოშკიც შეანძრია და უეცრად ძირს დაანარცხა“ (პროკოპი კესარიელი, *ომი სპარსელებთან*, გვ. 86). მართალია, ციხისძირის №5 კოშკზე იერიშის მიმტანები ამ შემთხვევაში ბიზანტიელები იყვნენ (იხ. ქვემოთ), მაგრამ ამას არსებითი მნიშვნელობა არა აქვს. ბრძოლის ამგვარ ხერხს ბიზანტიელებიც წარმატებით იყენებდნენ.

მსგავსი ფორმის კერამიკული ნაწარმი აღმოჩენილია საკუთრივ ციხის-ძირში,¹ ნოქალაქევეში,² ქუთაისში,³ ვარდციხეში,⁴ ნებელდის ციხეზე⁵ და სხვ.

ამფორები სხვადასხვა ტიპისაა. ვინროყელიანი ამფორების ყურები შემკულია ასიმეტრიული ქედებით (ტაბ. V₁₀). ანალოგიური ამფორები აღმოჩენილია: ციხისძირში,⁶ გონიო-აფსაროსში,⁷ ფოთში,⁸ ნებელდის ციხეზე,⁹ ბიჭვინთაში,¹⁰ ნოქალაქევეში,¹¹ ვარდციხეში¹² და სხვა. ამგვარი ამფორები IV ს-ში ჩნდება და არსებობას განაგრძობენ VI ს-ის ბოლომდე.¹³ ამფორების განსხვავებული ტიპი წარმოდგენილია მოჩალისფროდ გამომწვარი გოფირებული ნატეხებით (ტაბ. V₁₁). სინოპური წარმომავლობის ამგვარი ამფორები ცნობილია: ფოთიდან,¹⁴ გონიო-აფსაროსიდან, ნოქალაქევიდან, ქერსონესიდან, ტანაისიდან და სხვა. ამგვარი ამფორები VI ს-ის მიწურულამდე არსებობენ.¹⁵ ნელშეზნეკილი ამფორები ყველაზე მრავალრიცხოვანია (ტაბ. V₁₂₋₁₃). IV-VI სს-ით დათარიღებული მსგავსი ამფორები ციხისძირში ადრეცაა გამოვლენილი.¹⁶ მსგავსი ამფორები აღმოჩენილია გონიო-აფსაროსში.¹⁷ ანალოგიური ამფორები გვხვდება ვარდციხეში,¹⁸ ნოქალაქევეში,¹⁹ ქუთაისში,²⁰ ნებელდის ციხეზე და აფხაზეთის ადრეული შუა საუკუნეების სხვადასხვა

¹ ინაიშვილი, *პეტრა-ციხისძირში 1962-1965 წწ. ჩატარებული გათხრების შედეგები*, ტაბ. XXIV₄, XXV₁₋₅.

² ლომიტაშვილი, *ნოქალაქევის ნაქალაქარი*, გვ. 34, 43, 47.

³ ლანჩავა, *ქუთაისის არქეოლოგია*, სურ. 134.

⁴ ჯაფარიძე, *ვარდციხის ნაქალაქარი*, გვ. 87, 88, ტაბ. XIV, XV.

⁵ Воронов, Бгажба, *Материалы*, ტაბ. 56₁₋₇, 69, 70, 81₁.

⁶ ინაიშვილი, *პეტრა-ციხისძირში 1962-1965 წწ. ჩატარებული გათხრების შედეგები*, გვ. 55, ტაბ. XX₁.

⁷ ხალვაში, *კერამიკული ტარა*, გვ. 46.

⁸ გამყრელიძე, *წყალქვეშა არქეოლოგიური ექსპედიციის კვლევა-ძიება*, გვ. 111-112, სურ. 11.

⁹ Воронов, Бгажба, *Материалы*, ტაბ. 27₁₋₁₅.

¹⁰ ბერძენიშვილი, ფუთურიძე, *ბიჭვინთაში მოპოვებული ამფორები*, გვ. 273.

¹¹ ლექვინაძე, *ნოქალაქევის ნაქალაქარზე 1978-1982 წლებში გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალა*, გვ. 241.

¹² ჯაფარიძე, *ვარდციხის ნაქალაქარი*, გვ. 60-61, ტაბ. IX₆₋₇.

¹³ ხალვაში, *კერამიკული ტარა*, გვ. 47.

¹⁴ გამყრელიძე, *წყალქვეშა არქეოლოგიური ექსპედიციის კვლევა-ძიება*, გვ. 111, სურ. 10.

¹⁵ ხალვაში, *კერამიკული ტარა*, გვ. 51-52, სურ. 43.

¹⁶ ინაიშვილი, *პეტრა-ციხისძირში 1962-1965 წწ. ჩატარებული გათხრების შედეგები*, გვ. 54.

¹⁷ ხალვაში, *კერამიკული ტარა*, გვ. 20-21.

¹⁸ ჯაფარიძე, *ვარდციხის ნაქალაქარი*, გვ. 56.

¹⁹ Леквинадзе, Хведелидзе, *Массовые археологические находки*, გვ. 131.

²⁰ ლანჩავა, *ქუთაისის არქეოლოგია*, გვ. 213.

ძეგლზე.¹ ამგვარ ამფორებს ძირითადად VI ს-ით ათარილებენ.² კოშკში გამოვლენილი მონეტების მიხედვით, განხილული კერამიკული ნაწარმის თარიღი VI ს-ის 50-იანი წლებით ისაზღვრება (იხ. ქვემოთ).

დიდ ინტერესს იწვევს კოშკიდან მომდინარე საბრძოლო იარაღი. მათგან აღსანიშნავია რკინის მთლიანჭედილი მუზარადი, რომელსაც კიდეზე შემოუყვება ბრინჯაოს სარტყელი კოპებიტა და რგოლებით. რგოლები ზარადის-კისრის დამცავი ჯაჭვის ქსოვილის მისამაგრებელი უნდა იყოს (ტაბ. VI₁). გამოთქმულია მოსაზრება, რომ მთლიანჭედილი მუზარადის ტექნოლოგია ახ. წ. 500 წლისათვის დაიკარგა, რამაც შემდგომში განაპირობა სეგმენტური მუზარადების გავრცელება.³ ციხისძირის მუზარადის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, მთლიანჭედილი მუზარადების დამზადების ტექნოლოგია VI ს-ის შუა ხანებისთვისაც ჯერ კიდევ არაა დავიწყებული.

გასული საუკუნის 60-იანი წლებში ციხისძირის ციტადელში ორ ადგილას აღმოჩნდა რკინის მუზარადის ნაშთები. იქვე დაფიქსირდა ნახანძრალი შრე.⁴ ეს საყურადღებო ცნობა, №5 კოშკის დამწვარ-დანახშირებულ მასალებთან ერთად, თვალნათლივ მეტყველებს იმ სასტიკ ბრძოლაზე, რომელიც VI ს-ის 50-იანი წლებში გამართულა ციხისძირისათვის.

ჯაჭვის პერანგები კოშკის სამ სხვადასხვა ადგილზე აღმოჩნდა (ტაბ. V₂₁). საჭურველის ეს სახეობა ჩვენში უკვე ახალი წელთაღრიცხვის დასაწყისიდან გვხვდება.⁵ მისი ნაშთები ციხისძირში ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 60-იანი წლებში იქნა მიკვლეული.⁶ ჯაჭვის პერანგის ნაწილები რკინის მუზარადთან ერთად გამოვლენილია ნოქალაქევის გათხრებისას.⁷ ურბნისის ნაქალაქარზე „დამწვარ ნაგებობაში“, რომელიც V ს-ის მიწურულთ ან VI ს-ის დასაწყისით არის დათარიღებული, აღმოჩენილია ჯაჭვის პერანგის ნაშთები.⁸ VI ს-ის ჯაჭვის პერანგის ფრაგმენტები შემორჩენილია წებელდის ციხეზეც.⁹

ბექთარის რკინის ფირფიტები მოგრძოა, გახვრეტილი. ისინი ერთმანეთთან ტყავის თასმებით უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული (ტაბ. V₂₀). ციხისძირის ბექთარის ფირფიტები ფორმა-მოყვანილობით ყველაზე ახლო

¹ Воронов, Бгажба, *Материалы*, ტაბ. 29₁₋₂, 30₁; Гунба, *Новые памятники Цебельдинской культуры*, გვ. 66-67.

² ხალვაში, *კერამიკული ტარა*, გვ. 20-21, სურ. 34.

³ წურნუშია, *მუზარადი ვაველის მუზეუმიდან*, გვ. 47.

⁴ ინაიშვილი, *პეტრა-ციხისძირში 1962-1965 წწ. ჩატარებული გათხრების შედეგები*, გვ. 145.

⁵ გაგოშიძე, *პირველი საუკუნის იბერიელი მხედარი*, გვ. 131.

⁶ ინაიშვილი, *პეტრა-ციხისძირში 1962-1965 წწ. ჩატარებული გათხრების შედეგები*, გვ. 145.

⁷ ზაქარაია, *ნოქალაქევი 1973-1977 წლებში ჩატარებული სამუშაოების საერთო ანგარიში*, გვ. 97-98.

⁸ ჭილაშვილი, *ურბნისი*, გვ. 94, 97.

⁹ Воронов, Бгажба, *Материалы*, ტაბ. 92₃₅, 94₁₆₋₁₉.

დასწებელდის ციხეზე აღმოჩენილ ფირფიტებთან, რომლებიც ზოგადად VI-VIII სს-ით თარიღდება.¹

კოშკში გამოვლინდა ფარების სამი ნახევარსფერული რკინის უმბონი (ტაბ. VI₂₋₄). როგორი ფორმის იყო საკუთრივ ფარი - წრიული, ოვალური, ოთხკუთხა თუ სხვა, ძნელი სათქმელია. რაც შეეხება მასალას, ფარები უნდა ყოფილიყო ხის, რომელზეც ტყავი იყო გადაკრული. ფარის უმბონები ჩვენში აღმოჩენილია ისტორიული ეგრისის ჩრდილო-დასავლეთ ტერიტორიაზე - ე. წ. „წებელდური კულტურის“ ძეგლებზე.² თუმცა, ამ უმბონების ზედა ნაწილი კონუსურია და ამ მხრივ ისინი განსხვავდება ციხისძირის ნახევარსფერული უმბონებისაგან.

დანები ცალპირლესილია, მორკალური ან სწორტანიანი (ტაბ. V₂₅₋₂₆). ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიურ ძეგლებზე იშვიათი არაა რკინის დანების აღმოჩენის ფაქტები.³

კოშკში შვიდი შუბისპირი გამოვლინდა (ტაბ. VI₁₄₋₂₀). მსგავსი შუბისპირები არაერთია ცნობილი ისტორიული ეგრისისა და ჩრდილოეთ კავკასიის ტერიტორიებიდან.⁴ შუბისპირების რაოდენობის მიხედვით, კოშკის მცველების ოდენობა შვიდი მეტრძოლით შეიძლება განისაზღვროს.

კოშკში აღმოჩნდა რკინის 13 ისრისპირი. ერთ ისრისპირს აქვს ოთხკუთხაგანივკვეთიანი პირი და დაგრძელებული ყუნწი (ტაბ. VI₃₃). 12 ისრისპირი სამფრთიანია (ტაბ. VI₂₁₋₃₂). სამფრთიანი ისრისპირები ფართოდაა გავრცელებული ადრეული შუა საუკუნეების მთელს კავკასიაში, მათ შორის ეგრისის ტერიტორიაზეც.⁵

¹ Воронов, Бгажба, *Материалы*, ტაბ. 92₁₈₋₂₆, 94_{1-15,20-28}, 95₁.

² Трапш, *Культура Цебельдинских некрополей*, გვ. 153-156, ტაბ. III₄, V₄, VI₂, XI₂, XX₂, XXI₁₀, XXXI₂; Гунба, *Новые памятники Цебельдинской культуры*, ტაბ. XII₃, XXXVII₆.

³ ინაიშვილი, *ციხისძირის არქეოლოგიური ძეგლები*, ტაბ. XXXIII₄; ლომიტაშვილი, *ნოქალაქევის ნაქალაქარი*, გვ. 60; Гунба, *Новые памятники Цебельдинской культуры*, ტაბ. VII₃, XII₅, XIII₄, XIV₂₆, XV₄.

⁴ Трапш, *Культура Цебельдинских некрополей*, გვ. 150, ტაბ. VIII₂, XXV₈, XXXIV₁₀; Воронов, *Археологическая карта*, გვ. 62, ტაბ. XXXVIII₃₈; მისივე, *Тайна Цебельдинской долины*, სურ. 29_{5,11}; Воронов (და სხვა), *Новые погребения Ансилов*, გვ. 25, სურ. 16₁₀, 18₈, 24₁; Гунба, *Новые памятники Цебельдинской культуры*, ტაბ. V₅, XII₆, XXV₅, XXVII₃₋₄, XXVIII₄, XXXIII₅; ინაიშვილი, *ციხისძირის არქეოლოგიური ძეგლები*, გვ. 83, ტაბ. XXXII₆; კახიძე (და სხვა), *ადრე შუა საუკუნეების სამარხები*, გვ. 78; ლომიტაშვილი, *ნოქალაქევის ნაქალაქარი*, ტაბ. XII₂; ლორთქიფანიძე, *ბიჭვინთის ნაქალაქარი*, ტაბ. XIII₁; Ковалевская, *Северокавказские древности*, გვ. 178, სურ. 62₄₀.

⁵ Леквинадзе, Хведелидзе, *Массовые археологические находки*, გვ. 144; ლომიტაშვილი, *ნოქალაქევის ნაქალაქარი*, გვ. 61; ჯაფარიძე, *ვარდციხის ნაქალაქარი*, გვ. 108; ლორთქიფანიძე, *ბიჭვინთის ნაქალაქარი*, ტაბ. XIII₂; Воронов, Бгажба, *Материалы*, ტაბ. 93_{10-14,16-23}; Трапш, *Культура Цебельдинских некрополей*, გვ. 151; Воронов, *Тайна Цебельдинской долины*, სურ. 30.

საბრძოლო იარაღიდან რკინის ერთი სატევარი და სამი მახვილია. სატევარი მოკლეა (შემორჩენილი სიგრძე 13,5 სმ). აკლია ტარი (ტაბ. V₂₄). სამი მახვილიდან ერთი ცალპირლესილია - ორი ორპირლესილი. ცალპირლესილ მახვილს ტარზე შერჩენილი აქვს მანჭვლის კვალი. მახვილის სიგრძე 80,5 სმ-ია (ტაბ. VI₅). ცალპირლესილი მახვილის ანალოგები ცნობილია აფხაზეთისა და ჩრდილოეთ კავკასიის V-VI სს-ის სამაროვნებიდან.¹

ორპირლესილი მახვილის ტარზე შემორჩენილია მანჭვალი. ნვერი ოვალურია. მახვილის სიგრძე 90,5 სმ-ია. იარაღი მასზე ძელის დაცემის გამო დეფორმირებულია (ტაბ. VI₆). მეორე მახვილი, რომლის შემორჩენილი სიგრძე 77 სმ-ია, ძლიერაა დაზიანებული (ტაბ. VI₇). ციხისძირის ორპირლესილი მახვილების ანალოგები არაერთია ცნობილი მთელს აღმოსავლეთში. განსაკუთრებით დამახასიათებელია ისინი ირანის ადრეული შუა საუკუნეების მატერიალური კულტურისათვის.² მსგავსი ორპირლესილი მახვილები გვხვდება ისტორიული ჩრდილო-დასავლეთი ეგრისის ტერიტორიაზე.³ V-VI სს-ით დათარიღებული ორპირლესილი მახვილები აღმოჩნდა შაპკის ციხის სამაროვანზე და სოფ. აზანთაში.⁴ ახალი წელთაღრიცხვის დასაწყისით დათარიღებული ორპირლესილი მახვილები ცნობილია ჩხორონწყუდან.⁵ V სს-ს მიეკუთვნება მსგავსი მახვილი სოფ. ბრუტის (ოსეთი) 2 ყორღანიდან.⁶

კოშკში რკინის ექვსი ცულია მიკვლეული (ტაბ. VI₈₋₁₃). განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ცულები მრგვალი სატარე ნახვრეტით, მოხრილი ტანით, ასიმეტრიული და ფართო პირით (ტაბ. VI₁₁₋₁₃). ანალოგიური ფორმა-მოყვანილობის ცულები არაერთია აღმოჩენილი აფხაზეთის ძეგლებზე და მათი თარიღი IV-VII სს-ით არის განსაზღვრული.⁷ ამგვარ ცულებს აფხაზი მკვლევრები ე. ნ. „ნებელდური კულტურის“ მახასიათებელ ელემენტად მიიჩნევენ და „ნებელდურ ცულებად“ მოიხსენიებენ. ამის საფუძველს მათ თითქოს ის გარემოება აძლევთ, რომ აღნიშნული ტიპის ცულების უმეტესობა აფხაზეთის

¹ Трапш, *Культура Цебельдинских некрополей*, გვ. 144; Гунба, *Новые памятники Цебельдинской культуры*, გვ. 77; Ковалевская, *Северокавказские древности*, გვ. 178, სურ. 62₄₄.

² Габуев, *Аланские княжеские курганы*, გვ. 45, ლიტ. იხ. იქვე.

³ Гунба, *Новые памятники Цебельдинской культуры*, გვ. 76; Трапш, *Культура Цебельдинских некрополей*, გვ. 144-145.

⁴ Воронов (და სხვა), *Новые погребения Апсиров*, გვ. 28-29.

⁵ Хоштария, *Чхороцку, могильник с трупосожжением*, გვ. 81, ტაბ. VII₁₋₂.

⁶ Габуев, *Аланские княжеские курганы*, გვ. 45, სურ. 4.

⁷ Воронов, *Археологическая карта*, ტაბ. XXXVI₁₃₋₂₀; მისივე, *Тайна Цебельдинской долины*, გვ. 34-35, სურ. 31₁₋₆; Воронов (და სხვა), *Новые погребения Апсиров*, გვ. 24-29, სურ. 14₁₆, 18₅, 20₁₃, 23₅; Трапш, *Культура Цебельдинских некрополей*, გვ. 147-148, სურ. 21; Гунба, *Новые памятники Цебельдинской культуры*, გვ. 84, ტაბ. VIII₄, XX₄, XXV₆, XXXV₁₂, XXXV₅.

ტერიტორიაზეა მიკვლეული. ცულების ეს სახეობა აფხაზმა მკვლევრებმა აფსილ-აბაზგების კუთვნილებად გამოაცხადეს.¹

ე. ნ. „ნებელდური ცულების“ აღმოჩენის არეალი ისტორიული ეგრისის ტერიტორიაზე საკმაოდ ფართოა. ამიტომ, თავის დროზე გაჩნდა საფუძვლიანი ეჭვი ამ არტიფაქტების „ნებელდურ ცულებად“ მოხსენიების მართებულობასთან დაკავშირებით.² ასეთი ცულები აღმოჩნდა სოფ. ჩხალთასა და ხუტიაში მდ. კოდორის ზემო წელზე, რომელიც ადრეულ შუა საუკუნეებში მისიმიანელთა (სვანური მოდგმის ტომთა) განსახლების არეალადაა მიჩნეული. ცულები მომდინარეობს IV-V სს-ის დარღვეული სამარხებიდან. ასეთივე ცულები გამოვლინდა სოფ. ლენჯერისა და ხოფურის V ს-ის სამარხებში.³ მსგავსი არტიფაქტი ცნობილია ვარდციხის V-VI სს-ის განათხარი მასალიდან.⁴ ანალოგიური ცულები გვხვდება ნოქალაქევში,⁵ ურეკში.⁶ ისტორიული ეგრისის სხვა პუნქტებიდან, სადაც ამგვარი ცულებია აღმოჩენილი, უნდა დავასახელოთ: ლეჩხუმი, ჩხარი, ზუგდიდის რაიონი, აჯამეთი, ვანი, ოჩხომური (2 ც.), ჭუბერი, გეგუთი, სვირი, ფარნალი, პატარა ჯიხაიში, ხონი.⁷ „ნებელდური კულტურის“ მომცველი ტერიტორიის გარდა, ცულის ეს სახეობა ცნობილია სოჭის მიდამოებიდანაც.⁸

სამხრეთ-დასავლეთ ეგრისში მსგავსი ცული აღმოჩენილია ციხისძირის IV ს-ის სამარხულ კომპლექსში.⁹ ანალოგიური ცული ცნობილია ფიჭვნარის

¹ Трапш, *Культура Цебельдинских некрополей*, გვ. 148; Гунба, *Новые памятники Цебельдинской культуры*, გვ. 84.

² ჯაფარიძე, *ნებელდური კულტურის ისტორიის ზოგიერთი საკითხისათვის*, გვ. 82; ლომიტაშვილი, ლორთქიფანიძე, *ნოქალაქევში გამოვლენილი ე. ნ. „ნებელდური“ ცულებისა და დოქების რაობისათვის*, გვ. 32; აფხაზავა, *გვიანანტიკური და ადრე-შუასაუკუნეთა ეპოქის აფხაზეთის ეთნიკური სიტუაცია*, გვ. 47.

³ ჩართოლანი, ცინდელიანი, *კოდორის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები*, გვ. 10, 14, ტაბ. VI₁₋₄, XI₁₋₂.

⁴ ჯაფარიძე, *ვარდციხის ნაქალაქარი*, გვ. 109.

⁵ ლომიტაშვილი, *ნოქალაქევის ნაქალაქარი*, გვ. 58-59.

⁶ Хоштария, *Археологическое исследование*, სურ. 21.

⁷ ჯაფარიძე, *ნებელდური კულტურის ისტორიის ზოგიერთი საკითხისათვის*, გვ. 82; Артилаква, *Железообрабатывающее ремесло*, ტაბ. 21-26; აფხაზავა, *გვიანანტიკური და ადრეშუასაუკუნეთა ეპოქის აფხაზეთის ეთნიკური სიტუაცია*, გვ. 47.

⁸ Воронов, *Древности Сочи*, ტაბ. 52₂₋₄.

⁹ ინაიშვილი, *ციხისძირის არქეოლოგიური ძეგლები*, გვ. 83.

IV ს-ის სამარხიდან. მეორე ამგვარი ცული ფიჭვნარის ტერიტორიაზე შემთხვევითაა აღმოჩენილი.¹ ასეთივე ცულები გამოვლინდა მდ. ჭოროხის მარცხენა ნაპირზე სოფ. სიმონეთთან.² სამეცნიერო ლიტერატურაში დამოწმებულია ანალოგიური ცულის აღმოჩენის ფაქტი სოფ. ვერნეშიც.³

როგორც ვხედავთ, ამგვარი ცულების გავრცელების არეალი მოიცავს მთელ ისტორიულ ეგრისს. ამდენად, მათი მხოლოდ „ნებელდური კულტურის“ მახასიათებელ არტიფაქტებად, „ნებელდურ ცულებად“ და ამ ცულების აფსილ-აბაზგების კუთვნილებად მოხსენიება ისტორიული რეალობის დამახინჯებაა.⁴

ბოლო ხანებში ამგვარ ცულებს სამეცნიერო ლიტერატურაში არქეოლოგთა და ეთნოლოგთა ნაწილი „ლაზურ ცულებად“ მოიხსენიებს.⁵ მათი აზრით: „რკინის ლაზური ცული გავრცელებული ჩანს არა მხოლოდ საკუთრივ ლაზეთში, არამედ თითქმის მთელ აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში და განსაკუთრებით სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე“.⁶ ნაკლებ დამაჯერებელი ჩანს ამ ტიპის ცულების „ლაზურად“ მოხსენიება. საქმე ისაა, რომ აფხაზეთის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ამგვარი ცულები (160-მდე ერთეული) სადღეისოდ მაინც გაცილებით ჭარბობს ეგრისის მთელ დანარჩენ ტერიტორიაზე მიკვლეული ცულების საერთო რაოდენობას.

ე. ნ. „ნებელდური ცულებისათვის“ სხვა მკვლევრები გვთავაზობენ ტერმინს - „ეგრისული“,⁷ მაგრამ ამ შემთხვევაში ჯერ ცულების წარმომავლობის ადგილობრივი - ეგრისული ფესვებია საკვლევ-სამტკიცებელი. თუმცა, ცულების წარმომავლობის ამ მიმართულებით კვლევა არ უნდა იყოს გამართლებული.

¹ კახიძე (და სხვა), *ადრე შუა საუკუნეების სამარხები*, გვ. 79.

² მამულაძე, ქამადაძე, 2014 *ნელს სოფ. სიმონეთში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში*, გვ. 305, ტაბ. XI₁₋₂.

³ აფხაზავა, *გვიანანტიკური და ადრეშუასაუკუნეთა ეპოქის აფხაზეთის ეთნიკური სიტუაცია*, გვ. 47.

⁴ ჯაფარიძე, *ვარდციხის ნაქალაქარი*, გვ. 109; ლომიტაშვილი, ლორთქიფანიძე, *ნოქალაქევი გამოვლენილი ე. ნ. „ნებელდური“ ცულებისა და დოქების რაობისათვის*, გვ. 32; აფხაზავა, *გვიანანტიკური და ადრეშუასაუკუნეთა ეპოქის აფხაზეთის ეთნიკური სიტუაცია*, გვ. 47.

⁵ კახიძე (და სხვა), *ადრე შუა საუკუნეების სამარხები*, გვ. 79; კახიძე, *სახელოსნო იარაღ-ხელსაწყოები*, გვ. 15, 35, სურ. 3-6; მამულაძე, ქამადაძე, 2014 *ნელს სოფ. სიმონეთში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში*, გვ. 305.

⁶ მამულაძე, ქამადაძე, 2014 *ნელს სოფ. სიმონეთში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში*, იქვე, ტაბ. XI₁₋₂.

⁷ ლომიტაშვილი, ლორთქიფანიძე, *ნოქალაქევი გამოვლენილი ე. ნ. „ნებელდური“ ცულებისა და დოქების რაობისათვის*, გვ. 32; ლომიტაშვილი, *ნოქალაქევის ნაქალაქარი*, გვ. 59; აფხაზავა, *გვიანანტიკური და ადრეშუასაუკუნეთა ეპოქის აფხაზეთის ეთნიკური სიტუაცია*, გვ. 50.

ბ. კუფტინს „ნებელდური ცულების“ პარალელებად გერმანიასა და ბოჰემიაში აღმოჩენილი გვიანრომაული ხანის ცულები მიაჩნდა.¹ ი. ვორონოვი „ნებელდურ ცულებს“ ევროპულ ფრანცისკებს უკავშირებდა.² ვ. ჯაფარიძის მითითებით, „ნებელდური ცულების“ პარალელები გვხვდება გერმანიის ქ. მაინცის მუზეუმის ფონდებში. ამგვარი ცულების ევროპაში და დასავლეთ საქართველოში გავრცელების ფაქტი გამორიცხავს აღნიშნული ცულების მხოლოდ ერთი რომელიმე კულტურისადმი მიკუთვნებას. ამდენად, უფრო მთავარია ამ ცულების გენეზისის კვლევა.³

მ. კაზანსკის აზრით, III ს-ში კავკასიის შავიზღვისპირეთის სანაპირო გოთების საზღვაო თავდასხმებს განიცდიდა, რასაც მატერიალურ კულტურაში გერმანული გავლენა მოჰყვა. ამ პროცესის შედეგი უნდა იყოს შეიარაღების ზოგიერთი სახეობის, კერძოდ ე. წ. „ნებელდური ცულები“ აფხაზეთის ტერიტორიაზე გავრცელება. „ნებელდური ცულები“ რომაულ-გერმანული აღჭურვილობიდან არის გადმოღებული.⁴

შემდგომში, მსგავსი შეხედულება ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაშიც გაჩნდა. ამ მოსაზრების თანახმად, „ნებელდური ცულები“ იმპორტია, რომელიც უკავშირდებოდა გერმანული ტომების გააქტიურებას. იმპორტი საქართველოს შავიზღვისპირა რომაულ-ბიზანტიური გარნიზონების მეშვეობით ხორციელდებოდა. ახ. წ. III ს-ის ბოლოდან იწყება რომაული ლეგიონების „გერმანიზაციის“ პროცესი, რაც გულისხმობდა არა მარტო გერმანული წარმოშობის ჯარისკაცების მომრავლებას ლეგიონებში, არამედ გერმანული იარაღის სხვადასხვა სახეობების დანერგვასაც რომაულ შეიარაღებაში. დასავლეთ საქართველოში ამგვარი ცულების გამოჩენა იწყება IV ს-დან და ეს პროცესი დაკავშირებული უნდა იყოს რომაული გარნიზონების გააქტიურებასთან შავი ზღვის სანაპიროზე.⁵

განათხარ მასალაში ყურადღებას იქცევს შვიდი ნამგალი (ტაბ. VI₃₄₋₄₀). თითქოს უცნაურად გამოიყურება ამდენი საბრძოლო აღჭურვილობის გვერდით სამეურნეო დანიშნულების იარაღის - ნამგლების აღმოჩენა. მაგრამ უცნაური აქ არაფერია თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ ნამგალი ცხენოსანი მეომრების საჭირო და აუცილებელი იარაღი იყო, განსაკუთრებით მაშინ, როცა ისინი ციხეებში თავდაცვით ბრძოლებს აწარმოებდნენ. ხანგრძლივი ალყის პირობებში ციხის ტერიტორიაზე თავმოყრილ ცხენებს სჭირდებოდათ საკვები. ამიტომ, ალყის დაწყებამდე ყველა მხედარი უზრუნველყოფდა თავის ცხენს ბალახის რაც შეიძლება დიდი მარაგით, რომელსაც, რა თქმა უნდა, ნამგლით თიბავდა. ჩანს, ციხისძირში გამაგრებული ჯარის დიდი ნაწილი

¹ Куфтин, *Материалы*, გვ. 93.

² Воронов, *Тайна Цebelьдинской долины*, გვ. 34.

³ ჯაფარიძე, *ევრისის მატერიალური კულტურის ძეგლები*, გვ. 179.

⁴ Казанский, *Германские элементы*, გვ. 33, 38.

⁵ ანჩაბაძე, *შეიარაღება*, გვ. 75.

ცხენოსანი მეომრები იყვნენ. სწორედ ამ გარემოებით აიხსნება ერთ პატარა კომპკში მრავალრიცხოვან საბრძოლო იარაღთან ამდენი ნამგლის აღმოჩენის ფაქტი.

საინტერესოა, რომ ნამგლების რიცხვი (7 ც.) ემთხვევა შუბების (7 ც.) რაოდენობას და ერთი ერთეულით მეტია ცულების (6 ც.) რაოდენობაზე. ეს კიდევ ერთხელ მიუთითებს იმაზე, რომ, კომპკის მცველთა რიცხვი შვიდ მეომარზე მეტი არ უნდა ყოფილიყო. მეზრძოლების უფრო დიდი რაოდენობა მცირე ფართობის ნაგებობაში ვერც მოთავსდებოდა და ბრძოლის დროს მათ სწრაფი მანევრირება-რეაგირების საშუალებაც არ ექნებოდათ.

რკინის ლაგამი ერთი ცალია მიკვლეული (ტაბ. V₂₇). იმ დროს, როცა ციხისძირში გამაგრებული ჯარის ძირითად ნაწილს კავალერია შეადგენდა, ბუნებრივია, კომპკში ლაგმის აღმოჩენა მოულოდნელად არ გამოიყურება. მსგავსი ლაგმები გვხვდება აფხაზეთის ადრეული შუა საუკუნეების სამაროვნებზე.¹ ლაგმების აღმოჩენის ფაქტები ხშირია ჩრდილოეთ კავკასიის სხვადასხვა ძეგლებზეც.²

გარდა აღწერილი არტეფაქტებისა, განათხარ მასალაში გვხვდება რამდენიმე ნივთი, რომელთა დანიშნულება მთლად გარკვეული არაა. თავდაცვითი ხასიათის ადჭურვილობას უნდა მიეკუთვნებოდეს ბრინჯაოს ოვალური მოყვანილობის ნივთის ფრაგმენტი. შესაძლოა ის სამკლაურის ან წვივსაფარის ნაწილია (ტაბ. V₂₂).

კომპკში გამოვლინდა ხელნისქვილის ხუთი ქვა (ტაბ. V₁₄₋₁₈). ჩანს, ამ ხელნისქვილებით ხდებოდა მარცვლეულის დაფქვა და კომპკში თუ საერთოდ ციხე-ქალაქში გამაგრებული მეზრძოლების დაპურება.

კომპკში აღმოჩნდა 98 ვერცხლის მონეტა. მათგან ოთხი გაბნეული იყო კომპკის სხვადასხვა ნაწილში. 94 კი, განძის სახით, მიკვლეულ იქნა ნაგებობის ცენტრში, მიწატკეპნილ იატაკში ამოჭრილ პატარა ორმოში. მონეტების შუბლზე გამოსახულია მეფის პორტრეტი, ზურგზე - საკურთხეველზე ანთებული ნმინდა ცეცხლი, რომელსაც აქეთ-იქიდან ორი შუბოსანი იცავს (ტაბ. VI₄₁). ყველაზე ადრეულია ფეროზის (458-488) მიერ მოჭრილი ფული. შემდეგ მოდის ვალაშის (484-488) და კავადის (488-531) მონეტები. ყველაზე გვიანდელია ხოსრო I-ის (531-579) სახელით მოჭრილი ნიმუშები.³ მონეტებთან ერთად, თუ გავითვალისწინებთ ისტორიულ ფონს, წერილობითი წყაროების მონაცემებს და კომპკში აღმოჩენილი არტეფაქტების პარალელებს, განათხარი მასალის განმარხვის თარიღად VI ს-ის შუა წლები უნდა მივიჩნიოთ. მონეტების მიხედვით, ასევე ირკვევა კომპკის მცველთა ვინაობა. 98 მონეტიდან უკლებლივ ყველა სასანურია და მათში არ ურევია არც ერთი სხვა

¹ Трапш, *Культура Цебельдинских некрополей*, ტაბ. III₈; Воронов, *Тайна Цебельдинской долины*, სურ. 34_{1,3-6}; Гунба, *Новые памятники Цебельдинской культуры*, ტაბ. XXI₈.

² Ковалевская, *Северокавказские древности*, სურ. 62_{1,2,33-35,57}.

³ მონეტები განსაზღვრა ნუმიზმატმა მაია პატარიძემ.

ფული. ეს უნდა ყოფილიყო პეტრაში გამაგრებული ირანელი მეზობლების ხელფასისათვის განკუთვნილი სახაზინო ფული. ჩანს, ირანელთა ერთ-ერთმა მაღალი თანამდებობის სამხედრო მეთაურმა (ამ რაოდენობის ფულს რიგით მეზობლს არ ანდობდნენ) ბრძოლის წინ ფული გადამალა და გასაგები მიზეზის გამო მისი ამოღება ველარ მოახერხა.

განძხე მსჯელობისას უნდა გავიხსენოთ ციხისძირის მიდამოებში გასულ საუკუნეში შემთხვევით აღმოჩენილი ორი სასანური დრაქმა. ს. ჯანაშია მათ დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა პეტრა-ციხისძირის ადრეული შუა საუკუნეების ისტორიისა და საერთოდ ეგრისის „დიდი ომიანობის“ შესწავლის საკითხისათვის.¹ ამასთან დაკავშირებით, საინტერესოა აგრეთვე ბათუმის არქეოლოგიურ მუზეუმში დაცული ხოსრო I-ის ერთი უპასპორტო დრაქმაც.² ცხადია, სამივე ეს მონეტა არ უნდა მოხვედრილიყო ისტორიული ეგრისის სამხრეთ-დასავლეთ ტერიტორიაზე მშვიდობიანი სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობების გზით. დიდი ალბათობით ისინიც ირანელი მეზობლების კუთვნილი ფული იყო.

ამრიგად, ციხისძირის №5 კოშკი განადგურებული ჩანს საომარი მოქმედებების დროს VI ს-ის შუა წლებში. ცხადი ხდება ისიც, რომ კოშკზე (და საერთოდ აკროპოლისზე) შეტევის დროს მასში გამაგრებული იყვნენ ირანელები.³ მოიერიშეები კი ბიზანტიელ-ლაზთა ჯარი იყო.

ციხისძირის №5 კოშკის არქეოლოგიურმა მასალამ საშუალება მოგვცა გვემსჯელა ისეთ მნიშვნელოვან პრობლემაზე, როგორიცაა პეტრა-ციხისძირის იგივეობის საკითხი. ცნობილია, რომ ბიზანტიის იმპერატორმა იუსტინიანემ (527-565), ირანელებთან გამწვავებული ურთიერთობის გამო, ეგრისის სამეფოს სანაპირო ზოლზე არსებული ციხეები გაამაგრა. მათ რიცხვში იყო დღევანდელი ციხისძირიც.⁴ ამ პუნქტის გამაგრება ირანელთა მოსალოდნელი თავდასხმებით რომ იყო გამოწვეული, კარგად ჩანს №5 კოშკისა და ზღუდის კედლის გეგმარებით. კოშკი ზღუდის კედელზე გარედან ანუ აღმოსავლეთიდანაა მიდგმული და მას შესასვლელი დასავლეთიდან - ზღვის მხრიდან აქვს (ტაბ. VII). ცხადია, კედელიცა და კოშკიც იმ მიზნით იყო აგებული, რომ წინააღმდეგობა გაენია აღმოსავლეთიდან მომხდური მტრისთვის. ასეთად კი ბიზანტიელებისთვის იმ პერიოდში ერთადერთ რეალურ ძალად ირანი მოიაზრებოდა. კოშკში გამოვლენილი სიტუაცია ასახავს ეგრისის ტერიტორიაზე ბიზანტიასა და ირანს შორის წარმოებული

¹ ჯანაშია, *ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში*, გვ. 43-44.

² ვარშალომიძე, *ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის ნუმიზმატიკური საგანძური*, გვ. 29.

³ რაც შეეხება კოშკში აღმოჩენილი საბრძოლო ნივთების წარმომავლობას, ირანულის გარდა, მათში შესაძლოა ერიოს ალაფის სახით მოპოვებული სხვადასხვა წარმომავლობის (ადგილობრივი, ბიზანტიური) არტიფაქტებიც. პირველ რიგში ეს ითქმის ე. წ. „ნებელდური ტიპის“ ცულებზე (ტაბ. VI₁₁₋₁₃).

⁴ Леквинадзе, *О постройках Юстиниана*, გვ. 174.

ხანგრძლივი ომის ანუ ეგრისის „დიდი ომიანობის“ ერთ-ერთ ფინალურ ეპიზოდს, როცა ბერძნებმა და ლაზებმა დაამარცხეს ციხისძირში გამაგრებული ირანელები და ისინი განდევნეს ამ სიმაგრედან.

პეტრა-ციხისძირის იგივეობის საკითხის განხილვისას უნდა გავიხსენოთ პროკოპი კესარიელის ცნობა, რომლის მიხედვით, 542 წელს ირანელებმა დაამარცხეს ბიზანტიელთა და ლაზთა ძალები, დაიკავეს ზღვისპირა ციხე-ქალაქი პეტრა და იქ ცხრა წელი იყვნენ გამაგრებული.¹ ცნობილია ისიც, რომ ირანელებს ეგრისში, პეტრას გარდა, ხანგრძლივად არც ერთი სხვა სიმაგრე არ ჰქონდათ დაკავებული და ბიზანტიელებს მხოლოდ პეტრას უკან დაბრუნება მოუხდათ სასტიკი ბრძოლის შედეგად.² ციხისძირის №5 კოშკში (შესაბამისად ციხე-ქალაქშიც) ირანელი მეზრძოლები საკმაოდ ხანგრძლივად რომ იდგნენ, მეტყველებს კოშკში აღმოჩენილი ისეთი არტიფაქტები, რომლებიც აუცილებელია ერთ ადგილას დიდი ხნით ცხოვრებისათვის. ესენია: ხელნისქვილის ქვები (ტაბ. V₁₄₋₁₈); დიდი რაოდენობის სამზარეულო და სუფრის ჭურჭელი - დერგები, ქოთნები, დოქები (ტაბ. V₁₋₉); კიდევ უფრო მრავალრიცხოვანი ამფორები (ტაბ. V₁₀₋₁₃); ქვის დიდი სტაციონალური ჭურჭელი (ტაბ. V₁₉); მარცვლეულის მარაგი და სხვა. ჩამოთვლილი არტიფაქტები უტყუარი დასტურია იმისა, რომ ირანელები აქ ხანგრძლივად იმყოფებოდნენ. ეგრისის სამეფოს ერთადერთი პუნქტი კი, სადაც ირანელები დიდხანს (ცხრა წელი) იდგნენ, იყო პეტრა. ხოლო, კოშკში გამაგრებული მეზრძოლები მართლაც ირანელები რომ იყვნენ და არა ბიზანტიელები ან ლაზები, როგორც ზემოთაც აღინიშნა, მეტყველებს ნაგებობაში აღმოჩენილი 98 სასანური მონეტა. ამდენად, კოშკის არქეოლოგიური მასალა მნიშვნელოვნად ამაგრებს პეტრა-ციხისძირის იგივეობის თეორიას.

პროკოპი კესარიელის მიერ აღწერილი ზოგიერთი ეპიზოდი, რომელიც ასახავს 551 წელს პეტრასათვის გაჩაღებულ ბრძოლას, თითქმის ზუსტად იმეორებს ციხისძირის №5 კოშკში გამოვლენილ სიტუაციას. გავიხსენოთ როგორ აღწერს პეტრასათვის ბრძოლის ფინალურ ეტაპს პროკოპი კესარიელი: „რომაელებმა ცეცხლში გაახვიეს აკროპოლისი, ისინი ფიქრობდნენ, რომ ამ გზით მოწინააღმდეგეს აიძულებდნენ მათ დანებებოდნენ. ცეცხლი რომ გაძლიერდა და უბედურება თვალწინ დაინახეს, ბარბაროსები კარგად მიხვდნენ, რომ ისინი სულ მალე ფერფლად იქცეოდნენ, და დაკარგეს ყოველგვარი იმედი და, რადგან ხსნას არსაიდან ხედავდნენ და არც მტრის ხელში ჩავარდნა სურდათ, ყველანი, აკროპოლისთან ერთად ცეცხლმოდებულნი, მაშინვე დაიღუპნენ“.³ ასეთივე

¹ პროკოპი კესარიელი, *ომი სპარსელებთან*, გვ. 87.

² პეტრას გარდა, ირანელებს დაპყრობილი ჰქონდათ წებელდის ციხეც, მაგრამ მას სულ მცირე ხნის განმავლობაში ფლობდნენ. იხ. პროკოპი კესარიელი, *ომი სპარსელებთან*, გვ. 163-164.

³ პროკოპი კესარიელი, *ომი სპარსელებთან*, გვ. 177-178.

სურათი ჩანს კოშკის განათხარი მასალის მიხედვითაც.¹ ნაგებობაში აღმოჩენილი მეზრძოლების დამწვარი ძვლების ფრაგმენტები იმის დასტურია, რომ ისინი მოწინააღმდეგეს არ დანებებთან (ან მოწინააღმდეგეს არ მიუცია მათთვის საშუალება დანებებოდნენ) და აღმოდებულ კოშკში დაღუპულან (თუ ყველა არა, ზოგიერთი მაინც). წყაროში აღწერილი ირანელთა და ბიზანტიელ-ეგრისელთა შორის პეტრასათვის გამართული სასტიკი ბრძოლის ეპიზოდები ზედმიწევნით კარგად აისახა ციხისძირის №5 დამწვარ-დანგრეული კოშკის მასალაში, რაც კიდევ ერთხელ მეტყველებს იმის სასარგებლოდ, რომ ციხისძირი პეტრასა.

ციხისძირში 1962-1965 წლებში მიკვლეული მასალების მიხედვითაც, ციხის სამხრეთი უბანი ბრძოლის შედეგადაა განადგურებული და შემდგომში დიდი ხნის მანძილზე ეს ტერიტორია არავის განუახლებია. თავის დროზე, ამის შესახებ ა. ინაიშვილი წერდა: „ჩრდილოეთით და ნაწილობრივ ჩრდილო-აღმოსავლეთით, სადაც პარალელური კედლების საძირკვლების ყველაზე დაბალი დონეა [...] ჩალენილია კოშკის თუ შემაერთებული კედლების დულაბით შეკრული უზარმაზარი ფრაგმენტები“.² აღნიშნულ ფართობზე ძირითადად IV-VI სს-ის არტეფაქტები დაფიქსირდა, რაც მკვლევარს აფიქრებინებდა, რომ ციხისძირის „სამხრეთ ბორცვზე [...] მცირე აკროპოლისმა მოქმედება შეწყვიტა მას შემდეგ, რაც ბიზანტიელებმა სპარსული გარნიზონი გაანადგურეს და [...] პეტრას კედლები და კოშკები შეგნებულად დანგრეს“.³

ციხისძირის არსებული ქრონოლოგიის მიხედვით, აქ ყველაზე ძველი ფენა VI საუკუნისაა. ამ პერიოდს მიეკუთვნება: ციხის კედლების ადრეული ფენები, სამნავიანი ბაზილიკა, აბანო და მათი თანადროული არქეოლოგიური მასალა.⁴ მომდევნო პერიოდს - X-XIV სს-ს მიეკუთვნება დარბაზული ეკლესია და მის ჩრდილოეთით გამოვლენილი სამეურნეო სათავსის კედლების ფრაგმენტები; დულაბში ჩასმული ქვევრები, მოჭიქული კერამიკა და მინის სამაჯურები, ქვის ემბაზი, ტყვიის შეკიდული ბეჭედი და სხვა.⁵

ციხისძირის აკროპოლისზე ფაქტობრივად არ გვაქვს VII-IX სს-ის კულტურული ფენები, რაც იმის მანიშნებელია, რომ იმ პერიოდში იგი მიტოვებულია. მხოლოდ მოგვიანებით, X ს-ში ხდება მისი შემდგომი აღორძინება,

¹ აკროპოლისისათვის გამართული სასტიკი ბრძოლის სურათებს უნდა ასახავდეს გასული საუკუნის 60-იან წლებში ჩატარებული გათხრებისას ციხის ზედა ნაწილში გამოვლენილი VI ს-ის დამწვარი ფენები, აგრეთვე მუზარადისა და ჯაჭვის პერანგის ფრაგმენტები და სხვა.

² ინაიშვილი, *პეტრა-ციხისძირში 1962-1965 წწ. ჩატარებული გათხრების შედეგები*, გვ. 126.

³ იქვე.

⁴ ინაიშვილი, *ციხისძირის არქეოლოგიური ძეგლები*, გვ. 12.

⁵ იქვე.

მაგრამ ისე ჩანს, რომ ციხის განახლებისას ძირითადი აქცენტი აკროპოლისის ზედა ნაწილზეა გადატანილი. ხოლო ციხის გარკვეული ნაწილი X ს-ის შემდგომაც არ აღუდგენიათ.

ციხის სამხრეთ უბანზე №5 კოშკის გათხრებმაც იგივე სურათი დაადასტურა, რა სურათიც შეინიშნებოდა ამ უბანზე გასული საუკუნის 60-იან წლებში - კოშკი (აგრეთვე მთელი აკროპოლისი) განსაკუთრებული სისასტიკით დანგრევის შემდეგ მიუტოვებიათ. ეს ძალზე საყურადღებო მომენტი, რომელიც ძნელია, წერილობითი წყაროებიდან კარგად ცნობილ ამბავს – ბერძნების მიერ პეტრას დანგრევას და მის მიტოვებას არ დავუკავშიროთ.

კოშკში აღმოჩენილმა მასალამ პეტრა-ციხისძირის იგივეობის პრობლემის გარდა, საშუალება მოგვცა გვემსჯელა „დიდი ომიანობის“ ზოგიერთ საინტერესო საკითხზე. როგორც აღინიშნა, გათხრებისას გამოვლინდა ხელნისქვილის ქვები. აქვეა მიკვლეული დამწვარ-დანახშირებული მარცვლეულის ნიმუშები. ამასთან დაკავშირებით რამდენადმე ვრცლად შევჩერდებით „დიდი ომიანობის“ დროს ირანის ჯარის პურით მომარაგების პრობლემაზე. ირანელთა პურით მომარაგება უპირატესად ხდებოდა მარცვლეულის და არა ფქვილის სახით, რადგან შორ მანძილზე მარცვლეულის ტრანსპორტირება გაცილებით უფრო მოხერხებული იყო. მარცვალი შემდგომ ადგილზე იფქვებოდა ხელნისქვილების, მათ შორის, როგორც ჩანს, კოშკში მიკვლეული ხელნისქვილების საშუალებით.

ხელნისქვილების გარდა, ეგრისის „დიდი ომიანობის“ დროს, ჯარების სურსათით მომარაგებასთან დაკავშირებით, საინტერესო ინფორმაციას იძლევა წერილობითი წყაროები. პროკოპი კესარიელი თავის თხზულებაში ბიზანტიელთა ჯარების სურსათით მომარაგების საკითხებზე საუბრისას სამგზის მიუთითებდა ხაზგასმით იმაზე, რომ ლაზიკაში არ მოდის ხორბალი.¹ მისივე ცნობით: „იქ რამდენადმე ქვრიმა მოდიოდა“, რითაც „ლაზები ახერხებდნენ, ჩვეულებისამებრ, თავის გამოკვებას“.² ფიქრობენ, რომ ქვრიმა უნდა იყოს ფეტვი,³ რომელიც არც თუ დიდი რაოდენობით (შდრ. „რამდენადმე მოდიოდა“) მოჰყავდათ ლაზიკაში, მაინცადამაინც მაღალი კალორიულობით არ გამოირჩეოდა და მეზობლი ჯარის საკვებად ნაკლებად გამოდგებოდა. ამის გამო, ბიზანტიელებს თავისი ჯარის სამყოფი პური თავისავე ქვეყნიდან შემოჰქონდათ.

რაც შეეხება ირანელებს, მათაც შემოჰქონდათ ეგრისში თავისი ჯარისთვის საჭირო სურსათი, რომელსაც იბერიიდან (ქართლიდან) ეზიდებოდნენ. ამის შესახებ პროკოპი კესარიელი ორგზის მიუთითებდა. პეტრაში გამაგრებული ირანელების დასახმარებლად მისულმა სარდალმა მერმეროემ მთე-

¹ პროკოპი კესარიელი, *ომი სპარსელებთან*, გვ. 51, 73, 96.

² იქვე, გვ. 52.

³ იქვე, იხ. შენიშვნა.

ლი სურსათი პეტრას მცველებს დაუტოვა - „ყველაფერი რაც ჯარმა იბერი-
იდან მოიტანა, პეტრაში დატოვა“.¹ ირანელთა ჯარების იბერიიდან მომარა-
გების შესახებ თხზულების სხვა ადგილზეც არის მითითებული. ფაზისთან
დამარცხებულ ირანელებს ბრძოლის ველზე დარჩათ უამრავი სურსათ-
სანოვაგე. „რომაელებმა და ლაზებმა სხვა სურსათიც და აუარებელი ფქვი-
ლიც იპოვეს იქ და ყველაფერი დაწვეს, რაც კი ბარბაროსებს იბერიიდან
წამოეღოთ, რათა პეტრაში შემოეტანათ“.²

ს. ჯანაშიას აზრით, რამდენიმე გზის მითითება აღნიშნული სურსათის
იბერიიდან შემოტანის შესახებ, იმას უნდა გულისხმობდეს, რომ აქ ქართლი
მოიაზრება, როგორც პურის მწარმოებელი ქვეყანა და არა როგორც სატრან-
ზიტო, გამტარი სახელმწიფო. საეჭვოა, ეს სანოვაგე, პირველ რიგში კი მარ-
ცვლეული, ქართლში შემოეტანათ რომელიმე მეზობელი ქვეყნიდან, თუნდაც
სომხეთიდან და მით უმეტეს ირანიდან. ირანელებს შეეძლოთ ეს მარცვლეუ-
ლი ხარკის ნატურალური სახითაც აეღოთ, მაგრამ უფრო საფიქრებელია,
რომ ეს პური ნაწილობრივ მაინც შესყიდული იყო.³

საინტერესოა, რომ ციხისძირის №5 კოშკში გამოვლენილი ჯაჭვის
პერანგის ქიმიურ-ლაბორატორიული განმენდისას, პერანგის წნულებში
აღმოჩნდა მარცვლეულის ნიმუშები. ჯაჭვის პერანგზე შემორჩენილი
მარცვლეული არის რბილი ხორბალი და კილიანმარცვლიანი ქერი. პერანგის
წნულებიდან გამოცალკევებულ მარცვლეულში დაახლოებით 2/3 ხორბალია,
1/3 ქერი. ხორბლისა და ქერის შერევა უნდა მომხდარიყო კოშკზე შეტევისა
და მისი დანვა-განადგურების დროს. კოშკის იატაკის დონიდან აღებული
მეორე ნიმუშის იდენტიფიკაციისას მასში მხოლოდ კილიანმარცვლიანი ქერი
გამოვლინდა.⁴ ჩანს, ირანელები საკუთარ ჯარს ხორბლის გარდა, ქერითაც
ამარაგებდნენ.

ორიოდე სიტყვა ციხის სამხრეთ უბანზე შემორჩენილი ზღუდის ორმაგი
კედლის შესახებ (ტაბ. I₁₋₂, II₁, VII₁). ყველა მკვლევარი, ვინც ამ კედლების შესა-
ხებ მსჯელობდა, ზღუდის ორმაგი კედლიდან, დასავლეთის დიდ კედელს „ძი-
რითად კედლად“ მიიჩნევდა და სრულიად სამართლიანად მას ბიზანტიის იმ-

¹ იქვე, გვ. 112.

² იქვე, გვ. 117.

³ ჯანაშია, *ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში*, გვ. 92.

⁴ მარცვლეულის ნიმუშები განსაზღვრა პალეობოტანიკოსმა ნ. რუსიშვილმა, რომ-
ლის აზრით, ქერს უპირატესად ცხოველთა საკვებად იყენებდნენ და ამ დანიშნუ-
ლების უნდა ყოფილიყო კოშკში მიკვლეული ქერიც.

პერატორ იუსტინიანეს მიერ ეგრისის სამეფოს ტერიტორიაზე თავდაცვითი ნაგებობების აქტიურ მშენებლობას უკავშირებდა¹ (ტაბ. I_{1,2}, VII₁). ნაკლები ყურადღება ექცეოდა აღმოსავლეთის კედლის თარიღის დაზუსტებას² (ტაბ. II₁, VII₁).

მართლაც, ზღუდის ორმაგი კედლიდან უფრო ადრეულია დასავლეთის ე. წ. „ძირითადი კედელი“, რომელზეც №5 კომპია მიშენებული (ტაბ. I, II₂, VII₁₋₃). სწორედ „ძირითად კედელზე“ უნდა იყოს საუბარი პროკოპი კესარიელთან, როცა ის კეისრის მიერ ციხე-ქალაქის გარეზღუდის აგებაზე საუბრობს: პეტრა „უმნიშვნელო იყო წინათ, ხოლო იუსტინიანე მეფემ გარეზღუდისა და სხვა მინაშენების საშუალებით გაამაგრა და ყოველმხრივ გაამშვენიერა კიდეც“.³ ციხისძირის სასიმაგრო კედლებს შორის გარეზღუდის სახელწოდებას ყველაზე მეტად ციტადელის დაბალ ნიშნულზე აგებული „ძირითადი კედელი“ ამართლებს.

„ძირითადი კედლის“ მშენებლობის ზედა თარიღი VI ს-ის 40-იანი წლებია. უფრო გვიან, ბიზანტიელთა და ირანელთა შორის ამტყდარი ბრძოლების დროს, ამ მონუმენტური კედლის აგება ნაკლებ სავარაუდოა. კედლის აგების ზედა თარიღი 542 წლით უნდა განისაზღვროს, რადგან ამ წელს პეტრა ირანელებმა დაიკავეს და ბიზანტიელები აქ აღმშენებლობით საქმიანობას ვეღარ გააგრძელებდნენ. კედელიცა და კომპიცი 551 წელს ბიზანტიელ-ეგრისელებსა და ირანელებს შორის გამართულ ბრძოლას შეენირა.

ყურადღება მისაქცევია იმ გარემოებაზეც, რომ VI ს-ის პირველი ნახევრის ზღუდის კედელს („ძირითად კედელს“) ცალკეულ ადგილებში კარგად ეტყობა ძალადობრივი ნგრევის კვალი - კომპის მიდამოებში მისი ნაწილი მონგრეულია, ნაწილი კი გვერდზე გადაქცეული, რასაც ვერ ვიტყვით ზღუდის აღმოსავლეთ კამაროვან-თახჩებიან კედელზე, რომელსაც არ ეტყობა ძალადობრივი ნგრევის კვალი და, რომელიც უფრო ჟამთა მსვლელობითაა შელახული, ვიდრე საომარი მოქმედებებით (ტაბ. II₁).

ზღუდის აღმოსავლეთი კამაროვან-თახჩებიანი კედელი გვიანაა აშენებული. მაშინ, როცა „ძირითადი კედელი“ და მასზე მიშენებული კომპი უკვე აღარ ფუნქციონირებდა. კამაროვან-თახჩებიანი კედელი ციხისძირის ალორძინების მეორე ეტაპზე, X ს-ში უნდა იყოს აგებული. მშენებლობის ტექნიკით, ნყოფის ხასიათითა და კამაროვან-თახჩებიანი მინაშენებით, აღმოსავლეთი კედელი განსხვავდება ზღუდის დასავლეთი კედლისაგან, რაც პირველ რიგში მათ შორის არსებული ქრონოლოგიური სხვაობით უნდა აიხსნას.

ჩანს, ციხისძირის ალორძინების მეორე ეტაპზე (X ს.) სამშენებლო სამუშაოები ძირითადად წარიმართა ციტადელის ზედა ნაწილში. სამხრეთ უბანზე

¹ Мелитаури, *Крепости*, გვ. 18; Леквинадзе, *О постройках Юстиниана*, გვ. 174; ინაიშვილი, *პეტრა-ციხისძირში 1962-1965 წწ. ჩატარებული გათხრების შედეგები*, გვ. 127-128; ინაიშვილი, *ციხისძირის არქეოლოგიური ძეგლები*, გვ. 9-10.

² Леквинадзе, *О постройках Юстиниана*, გვ. 174; ინაიშვილი, *ციხისძირის არქეოლოგიური ძეგლები*, გვ. 9.

³ პროკოპი კესარიელი, *ომი სპარსელებთან*, გვ. 83.

კი გაიწმინდა ნანგრევების შედარებით ვიწრო ზოლი, რომელზეც თავის დროზე მწყობრიდან გამოსული „ძირითადი კედლის“ პარალელურად აღმოსავლეთის კამაროვან-თახჩებიანი კედელი ააგეს.

* * *

ამრიგად, ციხისძირის №5 კოშკში გამოვლენილმა არტეფაქტებმა საგრძობლად გაამდიდრა ჩვენი ცოდნა პეტრა-ციხისძირისა და ზოგადად ეგვიპტის სამეფოს ადრეული შუა საუკუნეების სხვადასხვა პრობლემის შესახებ. ახალი არქეოლოგიური მასალა მნიშვნელოვანი წყაროა VI ს-ის შუა ხანების ბიზანტია-ლაზიკისა თუ ირანელების სამხედრო საქმისა და შეიარაღების შესწავლისათვის. კოშკში გამოვლენილი სიტუაციის, აგრეთვე წერილობითი წყაროების მიხედვით, შესაძლოა თვალი გავადევნოთ ბრძოლის იმ ხერხებსა და მეთოდებს, რომელთაც ბიზანტიელები და ლაზები იყენებდნენ 551 წელს პეტრაზე შეტევის დროს.

თუ დღემდე პეტრა-ციხისძირის იდენტიურობის მტკიცება ძირითადად თეორიულ მსჯელობას ემყარებოდა და მეტ-ნაკლებად ტოვებდა ადგილს სანინალმდეგო მოსაზრებისათვის, ამიერიდან მკვლევართა განკარგულებაშია კოშკში გამოვლენილი არტეფაქტები, რომლებიც უტყუარად ადასტურებენ პეტრა-ციხისძირის იგივეობას.

პროკოპი კესარიელის ცნობით, 551 წლის სასტიკი ბრძოლის შემდეგ, ბიზანტიელებსა და ლაზებს პეტრას (ციხისძირის) აკროპოლისი დაუნგრევიათ¹ და მიუტოვებიათ, რათა ირანელებს შემდგომში იქ გამაგრების სურვილი არ გასჩენოდათ. როგორც გასული საუკუნის 60-იანი წლების, ისე მე-5 კოშკის განათხარი მასალები სრულ თანხვედრაშია წერილობითი წყაროების მონაცემებთან. გათხრებმა გვიჩვენა, რომ ბრძოლის შემდეგ, ბიზანტიელებს მართლაც დაუნგრევიათ აკროპოლისი. პეტრა-ციხისძირის ხელახალი აღმშენებლობა მოგვიანებით, მხოლოდ X ს-ში იწყება. თუმცა, აკროპოლისის ერთი ნაწილი კვლავ ნანგრევებად დარჩენილა. აკროპოლისის განახლებისას აუცილებლად ზღუდის კამაროვან-თახჩებიანი კედელი, რომელიც ფუნქციურად ჩაენაცვლა 551 წელს დანგრეულ ე. წ. „ძირითად კედელს“.

კოშკის არქეოლოგიური მასალა - საბრძოლო აღჭურვილობა, მონეტები, კერამიკა, ქვის ნივთები და სხვ. სამომავლოდ უცილობლად მოითხოვს ფართო, მრავალმხრივ და სიღრმისეულ შესწავლას, რათა კვლევის შედეგებმა პასუხი გასცეს ეგვიპტის სამეფოს „დიდი ომიანობის“ პერიოდის ჯერ კიდევ ბურუსით მოცულ არაერთ საკითხს.

¹ ბერძნებს პეტრა-ციხისძირის მხოლოდ აკროპოლისი დაუნგრევიათ. ქალაქი, რომელიც ზღვისპირა ზოლში იყო განლაგებული შემდგომშიც განაგრძობდა არსებობას.

დამონმებული ნყარობი და ლიტერატურა

- ანჩაბაძე, *შეიარაღება* - ანჩაბაძე ი., *შეიარაღება ანტიკური და ადრე შუა საუკუნეების იბერია-კოლხეთში* (ძვ. წ. VII - ახ. წ. VII სს.), თბილისი, 2016.
- აფხაზავა, *გვიანანტიკური და ადრეშუასაუკუნეთა ეპოქის აფხაზეთის ეთნიკური სიტუაცია* - აფხაზავა ნ., *გვიანანტიკური და ადრეშუასაუკუნეთა ეპოქის აფხაზეთის ეთნიკური სიტუაცია, წერილობითი და არქეოლოგიური მასალების მიხედვით*, თბილისი, 2010.
- ბერძენიშვილი, *ფუთურიძე, ბიჭვინტაში მოპოვებული ამფორები* - ბერძენიშვილი ქ., *ფუთურიძე რ.*, *ბიჭვინტაში მოპოვებული ამფორები*, „დიდი პიტიუნტი“, I, თბილისი, 1975, გვ. 252-279.
- გაგოშიძე, *პირველი საუკუნის იბერიელი მხედარი* - გაგოშიძე ი., *პირველი საუკუნის იბერიელი მხედარი*, „ციეხანი“, 2004, 13-14, გვ. 118-142.
- გამყრელიძე, *წყალქვეშა არქეოლოგიური ექსპედიციის კვლევა-ძიება* - გამყრელიძე გ., *წყალქვეშა არქეოლოგიური ექსპედიციის კვლევა-ძიება ქ. ფოთის მიდამოებში*, ჟურნ. „საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. ისტორიის, ეთნოლოგიის და ხელოვნების ისტორიის სერია“, 1987, №1, გვ. 97-119.
- გამყრელიძე (და სხვა), *ძველი საქართველოს სამხედრო ისტორიის საკითხები* - გამყრელიძე გ., ფირცხალავა მ., ყიფიანი გ., *ძველი საქართველოს სამხედრო ისტორიის საკითხები*, თბილისი, 2005.
- გრიგოლია, *ეგრის-ლაზიკის სამეფოს საისტორიო გეოგრაფიის პრობლემები* - გრიგოლია გ., *ეგრის-ლაზიკის სამეფოს საისტორიო გეოგრაფიის პრობლემები*, თბილისი, 1994.
- ვარშალომიძე, *ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის ნუმისმატიკური სავანძური* - ვარშალომიძე ი., *ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის ნუმისმატიკური სავანძური*, ბათუმი, 2016.
- ზაქარაია, *ნოქალაქევეში 1973-1977 წლებში ჩატარებული სამუშაოების საერთო ანგარიში* - ზაქარაია პ., *ნოქალაქევეში 1973-1977 წლებში ჩატარებული სამუშაოების საერთო ანგარიში*, „ნოქალაქევი-არქეოპოლისი“, I, არქეოლოგიური გათხრები 1973-1977, თბილისი, 1981, გვ. 77-119.
- ინაიშვილი, *პეტრა-ციხისძირში 1962-1965 წწ. ჩატარებული გათხრების შედეგები* - ინაიშვილი ა., *პეტრა-ციხისძირში 1962-1965 წწ. ჩატარებული გათხრების შედეგები*, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები“, ტ. IV, თბილისი, 1974, გვ. 102-153.
- ინაიშვილი, *ციხისძირის არქეოლოგიური ძეგლები* - ინაიშვილი ნ., *ციხისძირის ახ. წ. I-VI სს. არქეოლოგიური ძეგლები*, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები“, ტ. XXI, თბილისი, 1993.
- კახიძე (და სხვა), *ადრე შუა საუკუნეების სამარხები* - კახიძე ა., ვიკერსი მ., მამულაძე შ., *ადრე შუა საუკუნეების სამარხები ფიჭვნარიდან*, „ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები“, ტ. I, ბათუმი, 2000, გვ. 70-82.

- კახიძე, *სახელოსნო იარაღ-ხელსაწყოები* - კახიძე ნ., სახელოსნო იარაღ-ხელსაწყოები და მათი კლასიფიკაცია (სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით), „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ეთნოლოგიის პრობლემები“, ტ. III, ბათუმი, 2010, გვ. 5-41.
- ლანჩავა, *ქუთაისის არქეოლოგია* - ლანჩავა ო., ქუთაისის არქეოლოგია, ქუთაისი, 2015.
- ლექვინაძე, *ნოქალაქევის ნაქალაქარზე 1978-1982 წლებში გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალა* - ლექვინაძე ა., ნოქალაქევის ნაქალაქარზე 1978-1982 წლებში გამოვლენილი IV-XI სს. მასობრივი არქეოლოგიური მასალა, „ნოქალაქევი-არქეოპოლისი“, II, თბილისი, 1987, გვ. 237-248.
- ლომიტაშვილი, *ნოქალაქევის ნაქალაქარი* - ლომიტაშვილი დ., ნოქალაქევის ნაქალაქარი, თბილისი, 2014.
- ლომიტაშვილი, ლორთქიფანიძე, *ნოქალაქევი გამოვლენილი ე. წ. „ნებელდური“ ცულებისა და დოქების რაობისათვის* - ლომიტაშვილი დ., ლორთქიფანიძე ბ., ნოქალაქევი გამოვლენილი ე. წ. „ნებელდური“ ცულებისა და დოქების რაობისათვის, ჟურნ. „ძეგლის მეგობარი“, 1993, 2, გვ. 31-32.
- ლორთქიფანიძე, *ბიჭვინთის ნაქალაქარი* - ლორთქიფანიძე გ., ბიჭვინთის ნაქალაქარი, თბილისი, 1991.
- მამულაძე, ქამადაძე, *2014 წელს სოფ. სიმონეთში წარმოებულ არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში* - მამულაძე შ., ქამადაძე კ., 2014 წელს სოფ. სიმონეთში (ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტი) წარმოებულ არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში, კრ. „აჭარა, წარსული და თანამედროვეობა“, ტ. III, ბათუმი, 2017, გვ. 302-322.
- პროკოპი კესარიელი, *ომი გუთებთან* - პროკოპი კესარიელი, *ომი გუთებთან*, „გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ“, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, ტ. II, თბილისი, 1965.
- პროკოპი კესარიელი, *ომი სპარსელებთან* - პროკოპი კესარიელი, *ომი სპარსელებთან*, „გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ“, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, ტ. II, თბილისი, 1965.
- ჩართოლანი, ცინდელიანი, *კოდორის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები* - ჩართოლანი შ., ცინდელიანი მ., კოდორის ხეობის „დალ“-ის მხარის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი, 2010.
- წურწუმია, *მუზარადი ვაველის მუზეუმიდან* - წურწუმია მ., მუზარადი ვაველის მუზეუმიდან და მისი ადგილი აღმოსავლური ზუჩების ევოლუციის პროცესში, წიგნში: მისივე, საქართველოს სამხედრო ისტორიის საკითხები, ტ. I, თბილისი, 2013, გვ. 47-80.
- ჭილაშვილი, *ურბნისი* - ჭილაშვილი ლ., ნაქალაქარი ურბნისი, თბილისი, 1964.

- ხალვაში, კერამიკული ტარა** - ხალვაში მ., *კერამიკული ტარა გონიო-ავსაროსიდან*, „გონიო-ავსაროსი“, II, ბათუმი, 2002.
- ჯანაშია, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში** - ჯანაშია ს., *ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში*, წიგნში: მისივე, *შრომები*, ტ. I, თბილისი, 1949, გვ. 1-127.
- ჯაფარიძე, ვარდციხის ნაქალაქარი** - ჯაფარიძე ვ., *ვარდციხის ნაქალაქარი*, თბილისი, 1989.
- ჯაფარიძე, ნებელდური კულტურის ისტორიის ზოგიერთი საკითხისათვის** - ჯაფარიძე ვ., *ნებელდური კულტურის ისტორიის ზოგიერთი საკითხისათვის*, „საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები“, ტ. II, თბილისი, 1979, გვ. 78-89.
- ჯაფარიძე, ეგრისის მატერიალური კულტურის ძეგლები** - ჯაფარიძე ვ., *ეგრისის ახ. წ. I-VII სს. მატერიალური კულტურის ძეგლები*, თბილისი, 2006.
- Артилаква, Железообрабатывающее ремесло** - Артилаква В. Е., *Железообрабатывающее ремесло древней Грузии*, Тбилиси, 1976.
- Воронов, Археологическая карта** - Воронов Ю. Н., *Археологическая карта Абхазии*, Сухуми, 1969.
- Воронов, Тайна Цебельдинской долины** - Воронов Ю. Н., *Тайна Цебельдинской долины*, Москва, 1975.
- Воронов, Древности Сочи** - Воронов Ю. Н., *Древности Сочи и его окрестностей*, Краснодар, 1979.
- Воронов, Бгажба, Материалы** - Воронов Ю. Н., Бгажба О. Х., *Материалы по археологии Цебельды*, Тбилиси, 1985.
- Воронов (и др.), Новые погребения Апсилов** - Воронов Ю. Н., Бгажба О. Х., Шенкао Н. К., Логинов В. А., *Новые погребения Апсилов из окрестностей Цебельды*, „Археологические открытия в Абхазии, 1985 г.“, Тбилиси, 1990, гв. 24-29.
- Габуев, Аланские княжеские курганы** - Габуев Т. А., *Аланские княжеские курганы V в. н. э. у села Брут в Северной Осетии*, Владикавказ, 2014.
- Гунба, Новые памятники Цебельдинской культуры** - Гунба М. М., *Новые памятники Цебельдинской культуры*, Тбилиси, 1978.
- Казанский, Германские элементы** - Казанский М., *Германские элементы в материальной культуре Абхазии в позднеимское время и в эпоху переселения народов*, „Альманах Scripta antiqua, Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры“, т. IV, 2015, гв. 34-62.
- Ковалевская, Северокавказские древности** - Ковалевская В. Б., *Северокавказские древности. Степи Евразии в эпоху средневековья*, „Археология СССР“, Москва, 1981, гв. 83-97.
- Куфтин, Материалы** - Куфтин Б. Н., *Материалы к археологии Колхиды*, т. I, Тбилиси, 1949.

- Леквинадзе, О постройках Юстиниана** - Леквинадзе В. А., *О постройках Юстиниана в Западной Грузии*, журн. „Византийский Временник“, №34, 1973, გვ. 169-186.
- Леквинадзе, Хведелидзе, Массовые археологические находки** - Леквинадзе В. А., Хведелидзе Л. И., *Массовые археологические находки из раскопок Археополиса*, „ნოქალაქევი-არქეოპოლისი“, I, თბილისი, 1981, გვ. 120-148.
- Мелитаури, Крепости** - Мелитаури К. Н., *Крепости дофеодальной и раннефеодальной Грузии*, т. II, Тбилиси, 1971.
- Трапш, Культура Цебельдинских некрополей** - Трапш М. М., *Культура Цебельдинских некрополей*, в кн.: *Труды*, т. 3, Тбилиси, 1971.
- Хоштария, Чхороцку, могильник с трупосожжением** - Хоштария Н. В., *Чхороцку, могильник с трупосожжением (захоронение в урнах) и остатки поселений*, „Материалы по истории Грузии и Кавказа“, вып. 2, Тбилиси, 1941, გვ. 67-92.
- Хоштария, Археологическое исследование** - Хоштария Н. В., *Археологическое исследование Уреки*, „მსკა“, ტ. I, თბილისი, 1955, გვ. 25-78.

David Mindorashvili

Archaeological Excavations in Tsikhisdziri and the Issue of Identity of Petra-Tsikhisdziri

Summary

Tsikhisdziri fortress is located 7 kilometers south of Kobuleti and is constructed on coastal hills (Tab. I₁₋₂, VII₁). Most scholars identified Tsikhisdziri with the repeatedly mentioned by Procopius of Caesarea (the 6th century) the city of Petra, which Emperor Justinian made an important strategic point in the fight against the Iranians; although some scholars are still skeptical about the identity problem of Petra-Tsikhisdziri.

In 2017 in the south part of Tsikhisdziri acropolis, where there are double stone walls of fortification, a tower burnt and destructed due to military actions was excavated (Tab. II₂, III-IV, VII₁₋₃). The retrieved material convincingly proved the theory of identity of Petra-Tsikhisdziri.

At the excavations of the tower the researchers found multiple clay vessels (Tab. V₁₋₁₃), stones for manual mills, (Tab. V₁₄₋₁₈), iron weapons and equipment: armor, coat mails, arm-bandage, daggers, knives (Tab. V₂₀, 21, 22, 24, 25, 26), helmets, shields, swords, axes,

spearheads, arrowheads (VI₁, 2-4, 5-7, 8-13, 14-20, 21-33); sickles (Tab. VI₃₄₋₄₀), bridle (Tab. V₂₇) and the like. Wheat and barley grain samples were also found in the tower.

98 silver Sassanid coins were found in the tower (Tab. VI₄₁). The latest ones are the samples of coins made in the name of Khosro the First (531-579). According to the coins the date of ruin of the tower and the names of the fortress protectors are determined. It is known that in 542, Iranians defeated Byzantine and Lazica forces and managed to occupy Petra. Iranians were forced to leave Petra only in 551 as a result of blood-shedding battle. Coins found in the castle should have been designed for fees of Iranian warriors fortified in Petra (Tsikhisdziri). Apparently Iranians hid money before the battle and because of the known reason failed to take it out. According to the coins it becomes evident that the tower was ruined in the middle of the 6th century. If we consider the historical background, we can state that the tower (and generally the citadel) was destructed in 551.

The situation observed in the tower reflects one of the final episodes of the long-lasting war between Byzantine Empire and Iran on the territory of Egrisi, when Greeks and Lazi defeated Iranians fortified in Petra. The Byzantines ruined the city acropolis and it was abandoned for a long time (the acropolis and not the city, as a whole, which still continued existence). The revival of acropolis of Petra-Tsikhisdziri began only in the 10th century, although some of its parts, including tower N5 have never been reconstructed later.

1

1

2

II

I

2

III

1

2

IV

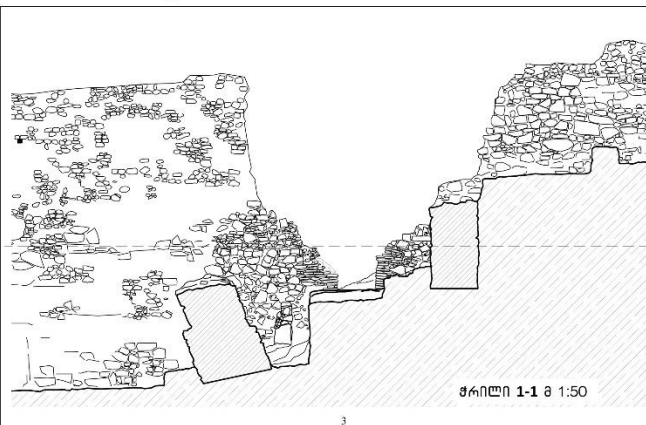
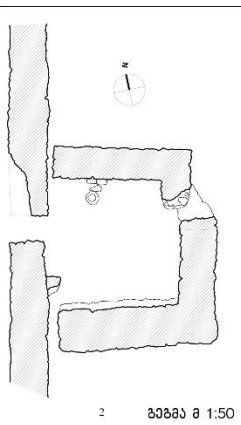
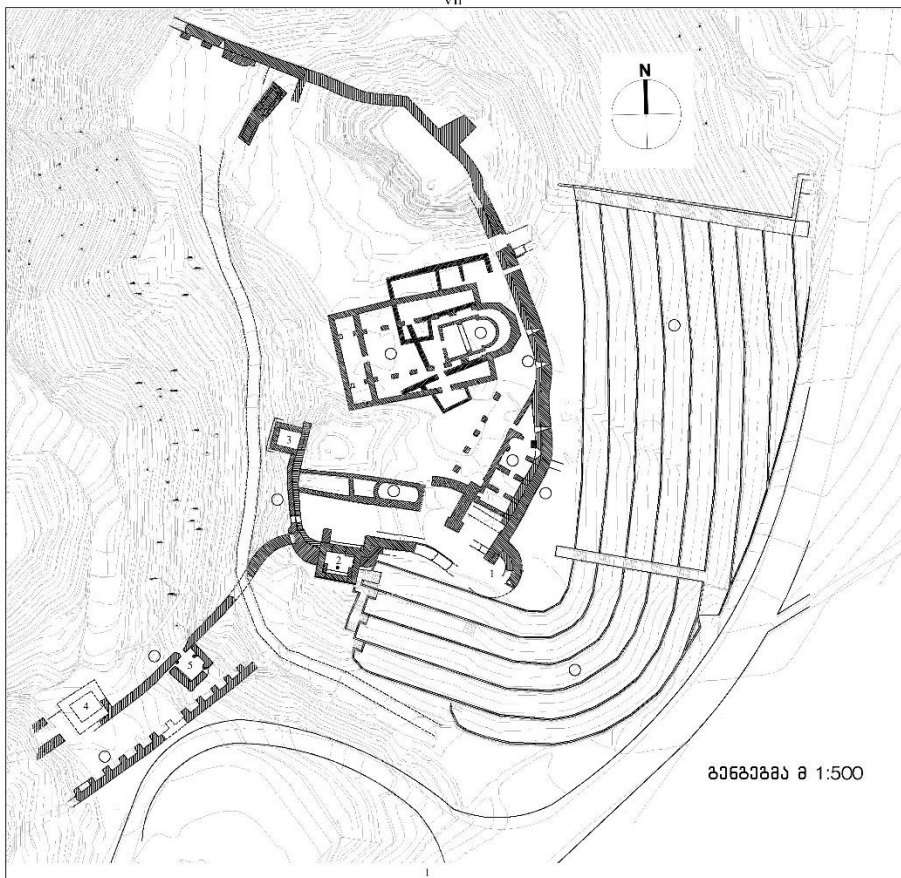
1

2

ილუსტრაციების აღწერა

- ტაბ. I₁.** პეტრა-ციხისძირი. ორმაგი ზღუდის კედლები. დასავლეთ კედელზე მიშენებული №5 კოშკის ნანგრევები. ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან; **I₂** იგივე. ხედი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან.
- ტაბ. II₁.** ორმაგი ზღუდის აღმოსავლეთი კამაროვან-თახჩებიანი კედელი; **II₂** ზღუდის დასავლეთ კედელზე მიშენებული №5 კოშკი გათხრების შემდეგ. ხედი სამხრეთიდან.
- ტაბ. III₁.** №5 კოშკი. ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან; **III₂** კოშკის აღმოსავლეთი კედელი. ხედი დასავლეთიდან.
- ტაბ. IV₁.** №5 კოშკის ჩრდილოეთი კედელი და კერა. ხედი სამხრეთიდან; **IV₂** კოშკის აგურით ამოყვანილი შესასვლელი. ხედი აღმოსავლეთიდან.
- ტაბ. V₁₋₁₃.** კოშკში აღმოჩენილი კერამიკული მასალა; **V₁₄₋₁₈** ხელნისქვილები; **V₁₉** ლუთერიის ფორმის ქვის ჭურჭელი; **V₂₀** ბექთარის ფირფიტები; **V₂₁** აბჯრის ფრაგმენტი; **V₂₂** ბრინჯაოს სამკლაური თუ სანვივე; **V₂₃** ბრინჯაოს კოვზი; **V₂₄** რკინის სატევარი; **V₂₅₋₂₆** რკინის დანები; **V₂₇** ლაგამი; **V₂₈₋₃₀** აბზინდები; **V₃₁** მშვილდის დეტალი (?).
- ტაბ. VI₁.** მუზარადი; **VI₂₋₄** ფარის უმბონები; **VI₅₋₇** მახვილები; **VI₈₋₁₃** ცულები; **VI₁₄₋₂₀** შუბისპირები; **VI₂₁₋₃₃** ისრისპირები; **VI₃₄₋₄₀** ნამგლები; **VI₄₁** მონეტები; **VI₄₂** ვერცხლის საკიდი.
- ტაბ. VII₁.** პეტრა-ციხისძირი. გენგეგმა; **VII₂** მე-5 კოშკი. გეგმა; **VII₃** №5 კოშკის ჭრილი.